

М. М. Цілина,

Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», м. Київ

МОВНА СПЕЦИФІКА НАЗВ ОРИГІНАЛЬНИХ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

Наукову розвідку присвячено дослідженню походження, структури, функціонування, трансформації та варіативності назв оригінальних давньоруських пам'яток. Розглянуто найменування літературних творів, що дійшли до нас, зберігаються у нашій країні чи залишилися нам за спадком від Київської Русі. Ці оніми зараховуємо до пропріативного класу идеонімів, зокрема їх підтипу белетристиконімів, котрі в українському мовознавстві є майже не вивченими.

Ключові слова: идеоніми; белетристиконіми; пропріативні класи; ономастичний маркер.

Научное исследование посвящено изучению происхождения, структуры, функционирования, трансформации и вариативности названий оригинальных древнерусских памятков. Рассмотрены наименования литературных произведений, дошедших до нас, сохраняются в нашей стране или остались нам по наследству от Киевской Руси. Эти онимы относим к пропріативному классу идеонимов, в частности их подтипа белетристиконимов, которые в украинском языкознании почти не изучены.

Ключевые слова: идеонимы; белетристиконимы; пропріативные классы; ономастический маркер.

Scientific exploration is devoted to research the origin, structure, functioning, transformation and variation of the original names of Old Russian monuments. Are considered name of literary works that have come down to us is stored in our country or left for us from legacy of Kievan Rus. This onims considered to propriaty class ideonim's, including their subtype beletrystikonim's that in Ukrainian linguistics is hardly understood.

Name literary monuments of Kyivan Rus period – a kind of linguistic units. Specificity of them is that most primary names did not reach us. Secondly, it is not always known whether this or that onims name has its own copyright. Thirdly, there are disputes, particularly between Ukrainian and Russian scientists on ancient monuments belonging one or another cultural heritage and language on these invaluable sources. We believe that many of these problematic aspects belong to history, archeology, culture and other related sciences. Of course, some of them, due to old of time and various historical cataclysms will remain controversial. However, this paper concentrates on more items monuments that have come down to us is stored in our country or left us for inheritance of Kievan Rus.

Analysis of items of original literary works Kyivan Rus period gives grounds to conclude that much of it was lengthy multicomponent names that point to the ideological and thematic orientation attractions. Often these onyms in over time or with other people (copyists, collectors, representatives of the authorities and others) transformed into smaller names have come down to us and operate as full or as a variation. Some of the titles include an indication of genre. The author's name can be as onim in the structure and outside the quotation marks. In such propriaty except antroponim's vocabulary and participate onim's classes such as toponimes, astionims, eklezionims, hrononims and etnonims.

Key words: ideonims; beletrystikonims; propriaty classes; onomastic marker.

Найменування літературних пам'яток періоду Київської Русі – своєрідні мовні одиниці. Специфіка їх полягає в тому, що більшість первинних назв до нас не дійшли. По-друге, не завжди стає відомим, чи той чи інший онім має власне авторське найменування. По-третє, є суперечки, зокрема між українськими та російськими вченими, щодо приналежності давньоруських пам'яток тій чи іншій культурній спадщині, щодо мови цих безцінних джерел. Вважаємо, що багато з цих проблемних аспектів належать до галузі історії, археології, культурології та інших суміжних наук. Звичайно, деякі з них, у силу часової давності та різних історичних катаклізмів, так і залишаться спірними. Однак наше дослідження стосується більше найменувань пам'яток, що дійшли до нас, зберігаються у нашій країні чи залишилися нам за спадком від Київської Русі. Основну увагу звернено до їх походження, структури, функціонування, трансформації та варіативності. Ці оніми зараховуємо до пропріативного класу идеонімів, зокрема їх підтипу белетристиконімів, котрі в українському мовознавстві є майже не вивченими. Зокрема, до уваги науковців брався лише заголовок як компонент структури поетичного тексту (Т.В. Желтоногова) [5], лінгвістична типологізація газетних заголовків (Л.А. Манькова) [8], властивості, функції й типи заголовків у структурі та змісті публіцистики М.Данька (В.О. Садівничий) [11], структурно-семантичні та функціональні особливості заголовків англомовних навчальних текстів із програмування (О.Ю. Винник) [2]. Тому, зважаючи на лакуну в освоєнні цього белетристиконімного підтипу назв, вважаємо за необхідне розглянути побудову, семантику й еволюцію найменувань літературних творів періоду Київської Русі.

Оригінальну ораторську літературу України-Русі репрезентує «Слово о законѣ и благодати» київського митрополита Іларіона (бл.1050). Повна назва твору – «О законѣ мѡусѡвѡмъ данѣмъ. и ѡ блгодѣти и истинѣ ісу христомъ бывшіи. и како законъ ѡтиде. блгдѣт же и истина. всю землю исполни и вѣра въ вся ѣзыки простреса. и до нашего ѣзыка роускаго. и похвала кагану нашему владимеру. ѡ [т] него же крщени быхомъ». Цей онім виразно підтверджує високий стиль і образність пам'ятки старослов'янської красномовності. У повному заголовку вказується на тричленну його композицію:

1 частина у перекладі українською. *Про закон, Мойсеєм даний, і благодать та истину, що були Ісусом Христом, і як закон одійшов, а благодать і истина всю землю сповнили, і віра на всі народи поширилась, і на наш народ руський.* 2 частина. *І похвала кагану нашому Володимиру, Що ним охрещені ми були.* 3 частина. *І молитва до Бога од усієї Землі нашої. Господи, благослови, Отче!*

Тут зустрічається незнайоме слово «каган». У коментарях до хрестоматії М.Сулими сказано, що це титул верховного правителя у давніх тюркських народів, із VIII–IX ст. вживався на Русі у значенні «великий князь» [4, с.611]. У назві – декілька мікротем, представлених різними реченнями. Тут автор говорить і про прихід істини і благодати на руські землі, і прославляє князя Володимира-хрестителя, і молиться до Бога імені усієї землі... Без сумніву, така велика назва може акумулювати у собі ідею Божого благословення руської християнської землі, а це саме головна настанова, що є, зокрема, основною для виявлення концептуального значення власне идеоніма. Не дарма цей твір дослідники вважають «...не лише церковною проповіддю, а й політичною промовою, що відповідала на пекучі питання давньоруської дійсності й була прийнята гострою історіософською думкою» [3, с. 55].

«Слово» – це не єдиний твір Іларіона. Його перу належать «Молитва», «Исповѣдание вѣры». Утворені із суто конфесійної термінології, ці найменування все ж мають свої особливості. Так, іменник *исповѣдание* – приклад використання абстрактної слов'янської лексики, утвореної за допомогою суфікса *-ани*.

З найдавнішого київського літописання виокремлюють Початковий літопис (1093), «Повість временних літ» (1113), Київський літопис (1200) та Галицько-Волинський літопис (1292).

Початковим літописом прийнято називати зведення 1093 року, укладене, ймовірно, ігуменом Києво-Печерського монастиря Іваном. Таку назву має, очевидно, від своєї першості у літописній ієрархії. Сюди увійшли «Сказання про розповсюдження християнства на Русі», відредаговані ігуменом Никоном, а також перекази про походи на Царгород Аскольда і Діра, Олега, Ігоря, Святослава, відомості про рідну землю за кілька попередніх століть. Можна сказати, що цей комплексний твір став першою систематизованою історією давньоруського народу з ідеологічним та патріотичним спрямуванням.

«Повість временних літ» (1113) – твір багатьох авторів-літописців, що змінювали один одного. Останнім з них був Нестор, який і дав йому назву «*Се повести временных лѣт, откуда есть пошла Русская земля, кто в Киевѣ нача первее княжити, и откуда Русская земля стала есть*». Це достатньо розлоге найменування відоме кожному філологу, проте на загал знаємо короткий, адаптований до українського правопису онім, котрий має в українському перекладі різне прочитання, тоді як росіяни подають однозначне – «*Повесть временных лет*». В. Близнець переклав як «*Повість минулих літ*», М. Брайчевський – «*Повість минутих літ*», П. Загребельний у передмові до Близнецового перекладу подає назву літопису, адаптувавши її до сучасної орфоепічної норми – «*Повість временних літ*». Тут письменник, якому довелося багато працювати над літописами Київської Русі, інтуїтивно відчув неточність варіанта з «минулими літами». Часом пробують подавати «Повісті давніх літ». Однак, як вважає В. В. Яременко, «всі ці варіанти чи перекладні форми або не точні, або не українські, як, наприклад, «временних літ»» [14].

Перекладач узяв автентичну назву пам'ятки за Лаврентіївським списком, у якому вона названа «*Повѣсть времяныхъ лѣт*». Ця назва повністю відповідає українському мовленню і перекладу не потребує: на час, коли робився список із староруського оригіналу, книжники на Україні цілком булю вже у полоні української мовної стихії. «Ѣ» вживали книжники-українці найчастіше як *i*, рідше – *и*, *і* і майже ніколи як *е*(*e*). «Ѣ» прочитується в давній назві як «і», апостроф для роздільної вимови з'явився пізніше, тож і маємо збережену цілком оригінальну назву «Повість врем'яних літ». Слово «врем'я» цілком українське. Згадаймо в Шевченка «во врем'я люте», у Гребінки – «жартуй, поки є врем'я»...

«Минулі», «минуці», «давні» літа, як зазначає В. Яременко, у зв'язку з літописними часовими уявленнями не точні. З одного боку, в літописі йдеться не тільки про давні, минулі чи минуці літа, а й про сучасні літописям літа і події. А з другого боку, є ще одна поважна причина говорити саме про «врем'яні» літа, а не якісь інші. Нестор-літописець та його попередники вдавались до різних вітчизняних джерел, опрацьовуючи які вони стикалися з найрізноманітнішими календарями і літочисленнями – «врем'яними» літами. В одних джерелах рік починався в березні, в інших – у вересні, і події одного року доводилося переводити в наступний рік, часом епічне поетичне оповідання, що оспівувало ущільнені або розтягнені в часі події, доводилося повторювати в щорічних хронікальних записях, ніби розкладати їх на окремі події. При уважному читанні літопису видно, як прагне літописець дати раду з місячним і сонячним календарям, узгодити індикти із щорічними записами за літочисленням «від сотворіння світу», «від потопу», «від Різдва Христового».

Однак багатоконпонентне найменування, що, з одного боку, має структуру складнопідрядного багаточленного речення, з іншого подає розширену версію вкладеного у літопис змісту: звідки походить руська земля, хто був першим князем на Русі і як вона утворилася.

Найменування *Київського* (1200) та *Галицько-Волинського* літописів (1292) мають прозору мотивацію і постали, очевидно, від назв відповідних князівств.

«Поученіє» В. Мономаха з літературного погляду – це зразок популярного в античній та середньовічній літературі жанру повчань та одночасно перша в давній українській літературі спроба життєписної розповіді, оригінальний твір, у якому Володимир Мономах висловлює думки загальнодержавного, політичного та морального характеру, повчає своїх дітей бути розумними правителями, захищати інтереси Русі, боротися з князівськими міжусобицями, самим учитися й поширювати освіту, власною поведінкою подавати приклад іншим.

Безперечно, назва твору вказує на його жанр, що є, однак, дискусійним у літературознавчій критиці. Існують висловлювання російських учених типу «деякі частини твору вміщують традиційні християнські жанри (молитви, псалми, повчання), написані церковно-слов'янською мовою, тоді як «пути» і письмо – російською літературною мовою...», зокрема про це говорить Т. Копреєва у статті «К вопросу о жанровой природе «Поучения» Владимира Мономаха» [6]. Щодо цього висловлювання у є декілька міркувань. По-перше, назва твору «*Поученіє*», як бачимо, має суто українську «і» та «є», російськомовний варіант – «*Поучение*», звісно, адаптований до російської мови. Відомо, що в українській мові теж існує варіант «*Повчання*» – власне український відповідник цього слова. По-друге, авторка стверджує про існування російської літературної мови на теренах Київської Русі. Однак Р.І. Аванесов, досліджуючи питання походження російської мови, говорить, що «в основі сучасної російської літературної мови лежить народна російська мова, церковнослов'янська «руського ізводу», ділова і юридична мова, мова фольклору. Усі ці елементи були «своїми» у тому смислі, що вони побутували у давній Русі уже в Х–ХІ ст.» [1, с. 96]. Тобто, за словами вченого, на той час були лише ці мовні елементи, які пізніше сформували російську літературну мову. Сама російська літературна мова ще не функціонувала, так як не існувала й українська літературна мова, а тільки з'являлися перші її ознаки. Українські науковці, характеризуючи мову «Повчання», не є категоричними щодо існування котроїсь з літературних мов. До уваги вони беруть східнослов'янські мовні риси на протигагу південноруським [10, с. 35–36].

В інших повчаннях і словах проповідники викладали загальні правила поведінки і моральні правила добропорядного християнина, про що свідчать назви, наприклад повчань Феодосія Печерського: «*О терпени и о любви*», «*О терпени и милости*», «*О душевнѣй пользѣ*», «*О хожденіи к церкви и о молитвѣ*». У цих онімах зосереджене ідейно-тематичне спрямування творів – проголошення аскетичних вимог до чернечого життя та узаконення чернечого уставу Києво-Печерської обители.

Найпомітнішим твором паломницької літератури є «*Житъе и хождение Данила, рускыя земли игумена*». «Хождение» – окремий літературний жанр, що витворився із записів, котрі робили освічені пілігрими, які мандрували до «святих місць» [3, с. 65]. «*руськыя земли игумен*» – так гордо іменує себе Даниїл. Це гіперболізована метафора. Учені припускають, що метою його подорожі була, можливо, дипломатична місія. Саме тому він асоціює свій священний сан з найвищим, з одного боку, з іншого із самого змісту твору постає особа, яка не забуває про вітчизну й в інших місцях, молитесь за неї біля «гробу господнього», користується повагою серед королівської знаті інших країн. Існує назва у пізніших списках «*Паломник Данила Мниха*». Паломник – той, хто відвідує так звані святі місця або мандрівний богомолець взагалі; прочанин [12, т. 6, с. 32], Мних – прізвище ігумена. Є ще коротке найменування «*Хождение*» Даниїла, в основу якого покладено ключове жанрове визначення, так званий ономастичний маркер, а ім'я автора і головного героя водночас виноситься за лапки.

Найвеличнішою оригінальною пам'яткою давньоруської літератури, безперечно, вважається «*Слово о полку Игоревім*» (1185). Оскільки протограф твору було втрачено, невідомою залишилась і первинна його назва. До нас дійшов, як відомо,

пізніший список, виявлений колекціонером пам'яток О. І. Мусінін-Пушкіним, котрий у 1800 році видав його друком під назвою *«Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ удѣльнаго князя Новагорода-Сѣверскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходѣ XII столѣтія съ переложеніемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе»*. Сам автор назвав твір «словом», як здебільшого називали свої твори його сучасники – представники ораторського мистецтва, потім повістю, й декілька разів пісню. Таке поєднання жанрових ознак урочистого красномовства, воїнської повісті, героїчної народної пісні дає право визначати цю пам'ятку зразком героїчної поеми, тому й *ироическая*. Наступна частина назви окреслює тему твору – невдалий похід князя Ігоря Святославовича на половців у 1185 році. Відомо, що копію рукопису перекладено російською мовою і виготовлено для Катерини II, що маємо у частині назви *«...писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходѣ XII столѣтія съ переложеніемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе»*.

На титульній сторінці найменування було коротшим *«Слово о полку Игоревѣ, Игоря, сына Святъслава, внука Ольгова»*, де зафіксовано, крім жанрового маркера, тему, але без указівки на конкретні події, можливо, метафорично, а також конкретизовано особу князя за його родоводом. Цей онім, відкинувши у своїй структурі ознаки походження Ігоря, так і дійшов до нас, лише з деякими фонетичними змінами. Тому сучасна назва – *«Слово о полку Игоревім»*. Постає питання, чому саме Ігорів полк, не дружина чи військо...? Напевно, слово вжито не у прямому значенні полку як військової одиниці, а із семою великої кількості кого-, чого-небудь. Порівняємо прислів'я *«Нашого полку прибуло»* – нас стало більше, збільшилося таких людей, як ми. У цю лексему укладено один з ідейних постулатів автора – єднання задля перемоги, адже Ігор, як відомо, пішов у похід з об'єднаним військом свого брата Всеволода, сина Володимира та небожа Святослава. Чи не вперше серед розглянутих творів давньоруської літератури маємо приклад уживання тропів у назві пам'ятки.

Одна з останніх пам'яток давньоруської епохи – *«Моленіє»* Данила Заточника (XII–XIII ст.). Відомі дві основні редакції твору, першу з яких називають *«Слово Данила Заточника»*, а другу – *«Моленіє Данила Заточника»*. В основу найменування покладено жанрову специфіку твору, інколи ім'я і прізвище (прізвисько) автора також входять до структури оніма, хоча навколо його постаті у літературознавстві існує безліч припущень (що це не автор, а персонаж, реальна історична особа, вигадана постать тощо). Літописець XIV ст. вважав Данила реальною особою, насправді заточеним (звідси →Заточник»), тобто засланим на озеро Лаче. Ще одна назва *«Посланіє»* як альтернативна *«Моленію»* пояснюється, на думку Л. В. Соколової, авторським текстом Данила Заточника, що являв собою благальне послання князеві опального, засланого дружинника, члена старшої дружини (думця, посланника, поета-співака), у якому він описував своє тяжке становище і просив адресата позбавити його від убогості, повернувши до своєї дружини [13].

Отже, аналіз найменувань оригінальних літературних творів періоду Київської Русі дає підставити робити висновки про те, що значна їх частина мала розлогі багатоконпонентні назви, що вказували на ідейно-тематичне спрямування пам'ятки. Часто такі оніми під впливом часу чи з участю інших осіб (переписувачів, колекціонерів, представників влади та ін.) трансформувалися у менші назви, що дійшли до нас і функціонують як повноправні чи як варіативні. Деякі з найменувань містять у собі вказівку на жанр. Ім'я автора може бути як і у структурі оніма, так і поза лапками. У таких пропріативах, крім антропонімної лексики, беруть участь і такі онімні класи, як топоніми, акціоніми, еклезіоніми, хрононіми та етноніми.

Література:

1. Аванесов Р. И. К вопросам происхождения и развития русского литературного языка // Проблемы общего и германского языкознания. – М., 1978. – С. 88–96.
2. Винник О. Ю. Структурно-семантичні та функціональні особливості заголовків англomовних навчальних текстів з програмування // Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – № 14 (273). – Ч. III. – 2013. – С. 22–27.
3. Давня українська література: Підручник / За ред. М. С. Грицяя. – К. : Вища школа, 1989. – 414 с.
4. Давня українська література: Хрестоматія / Упоряд. М. М. Сулима. – 3 вид. – К., 1996.
5. Желтоногова Т.В. Заголовок як компонент структури українського поетичного тексту: Автореф. дис... канд.. філол. н. – Кіровоград, 2004.
6. Копреева Т. Н. К вопросу о жанровой природе «Поучения» Владимира Мономаха // www.pushkinskijdom.ru / Portals / 3 / PDF / TODRL / 27_tom / kopreeva.pdf.
7. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – 88 с.
8. Манькова Л. А. Лингвистическая типология газетных заголовков, 90-е годы XX в. – Дис... канд.. філол. н. – Симферополь., 2000. – 192 с.
9. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, коментарі В. В. Яременка. – К. : Рад. Письменник, 1990. – 558 с.
10. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2002. – 424 с.
11. Садівничий В. О. Властивості, функції й типи заголовків у структурі та змісті публіцистики М. Данька / В. О. Садівничий // Вісник СумДУ, серія «Філологія». – № 1. – 2007. – Т. 1. – С. 66–74.
12. Словник української мови: в 11-ти томах / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР / гол. ред. кол. І. К. Білодід. – Київ: Наукова думка. – Том 6. – 1975. – С. 32.
13. Соколова Л. В. «Слово Данила Заточника»: реконструкція и інтерпретація первонаочального текста / Л. В. Соколова // ТОДРЛ. – 1993. – Т. 46. – С. 229–285.
14. Яременко В. В. На замовлення вічності // litopys.org.ua / pvlyar / yar 12.